

MAJOR MIKLÓS

FELSŐ-BERETTYÓ VIDÉKI FEJFÁK

A Szilágyság délnyugati szögletében, ott, ahol a Berettyó az erdőkben gazdag, vadregényes Rézalját elhagyja, egyre szélesedő völgyében gyöngyfüzéryszerűen sorakoznak azok a falvak (Alsóvalkó, Bagos, Borzas, Nagyfalú, Bürgezd, Zovány és Ipp), ahol a fejfafaragás művészete a többi szilágysági néprajzi területekhez (Tövishát, Kraszna stb.) hasonlóan vagy azokétól eltérően fejlődött a századok folyamán, elérve formagazdagságának és változatosságának mai állapotát.

A Felső-Berettyó völgyi falvak fejfafaragó művészetére — épp e falvak földrajzi helyzete miatt — nagy hatással volt a bihari (Alföld), a tövisháti és más vidékek (pl. a Fekete-Körös völgyi és Szatmár vidéki) fejfafaragás.

E vidék ősi temetőiben a fejfa egyszerű tagolású, kevésbé díszes, de művészi kiformalásának szép példáival találkozunk; ízléses vonalvezetésük nyomait a népi építészet alkotásain is végigkövethetjük. Az itt élő nép higgadt, kiegyensúlyozott életszemléletét, művészi hajlamait, a holtak iránti mélységes tiszteletét tanúsítják. A temetőkertben települt „holtak faluja” a közösség természetbe írott krónikájának tekinthető, az itteni fejfák e krónika legfőbb mondandóira utaló díszes iniciálék.¹

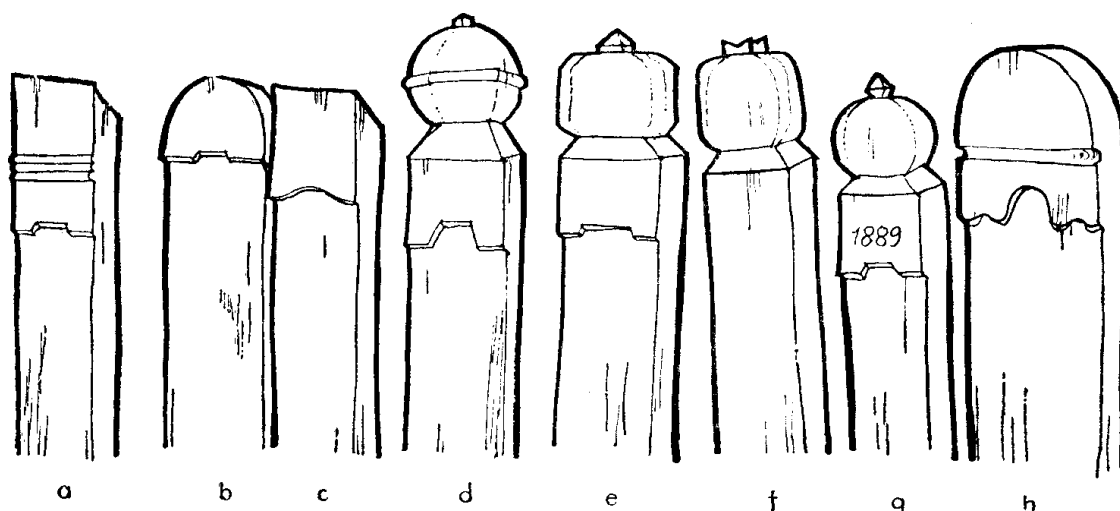
A fejfa elterjedése itt is, akárcsak másutt, időben és térben szorosan kapcsolódik a reformáció elterjedéséhez, és az elhalt elődök emlékének tárgyi megőrkötése mellett esztétikai funkciót is betölt.²

A vidék fejfás temetőinek egy részében (Nagyfalú, Zovány) még érzékelhető a régi falusi temetők egyféle demokratikus rendje, nagy részükbe azonban behatoltak az e szokást megbontó ipari kivitelezésű síremlékek. A nagyfalusi temetőben még fellelhető a rokonsági (családi, nemzetségi) alapon történő ősi temetkezési szokás, a többi temetőben azonban ennek nyomát sem találjuk.

Ha nevük változatait falvanként nyomon követjük — Ippet kivéve, ahol *fejefának* is nevezik —, megállapíthatjuk, hogy mindegyik faluban *fejfa* az általános elnevezés, Nagyfaluban pedig a *gombfa* név használatos. Holott „fejjet” a fejfának jelenleg csupán Nagyfaluban, elszórtan Bagoson és Valkón készítenek; a többi temető fejfáinak erősen stilizált emberformái vannak, és világosan utalnak az emberi képmásra.

Alakjukra, kiképzésükre nézve viszont a Felső-Berettyó völgyi temetők fejfáit nagyfokú változatosság jellemzi. Nemcsak temetőként, de egyes temetőkön belül is más-más alakú fejfákat találunk. Közös vonásuk a téglalap (lapos) vagy négyzet keresztmetszetű kiképzésük. A halott képmására csak a szembeni oldaluk emlékeztet.

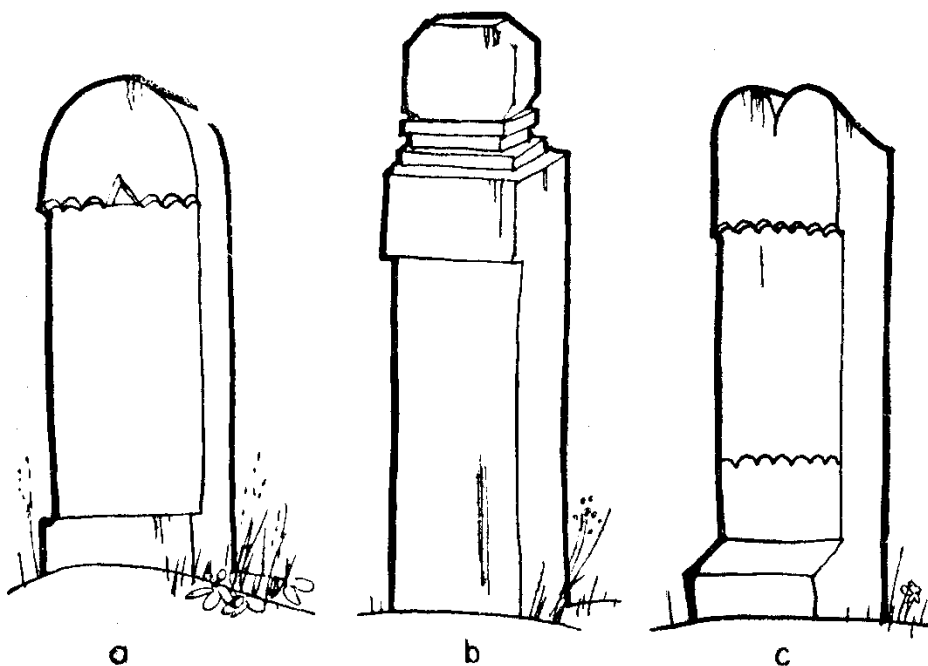
A fejfatest vonalvezetése alapján mintegy négy alapformát lehet megkülönböztetni: gombban végződő, gúla végű, félköríves, valamint felül ferdén metszett. Sőt a *gomb* vagy *fej* formája, kiképzése is különböző. Ippen és Zoványon, Bagoson, helyenként Nagyfaluban is a félkör lezárási (1. a, h; 2. a; 3. b, c), Bürgezden, Valkón nagyrészt a ferdén met-

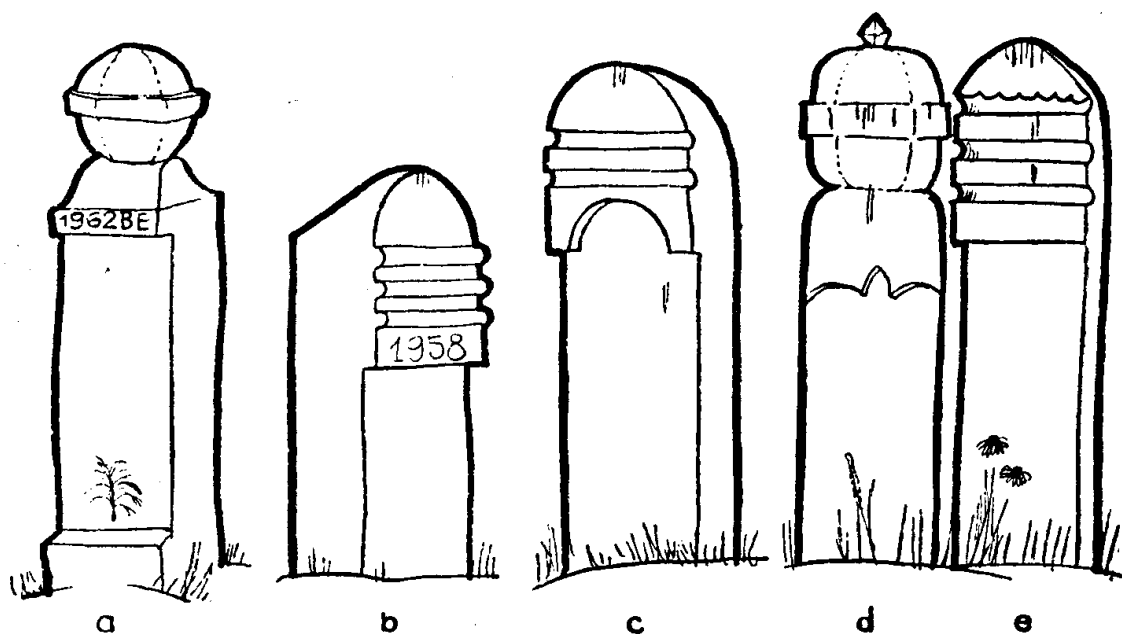
1. Szilágynagyfalusi fejfák: a—b—c) női gombfák; d) férfi gombfa *bütyökkel*, *rámával*, trapéz alakú *szemöldökkel*; e) idősebb férfi gombfája; f) módosabb férfi *koronás gombfája*; g) férfifejfa 1889-ből; h) női fejfa hullámos szemöldökkel

szett és gúla alakú (5. b; 6. a, b, c, d, e), Nagyfaluban főleg a gombban végződő (1. d, e, f, g; 3. a, d) formák jellemzőek.³

Egyes fejfáknak (a nagyfalusiaknak, az ippiek közül a régieknek) antropomorf elnevezéseik is vannak: *fej*, *nyak*, *váll*, *mejj* (l. d, e, f, g). A fejen Nagy faluban *kisgomb* vagy *bütyök* is van; a módosabbak *koronát* is faragtattak rá: *koronás fejfa* (l. f). Néhányukat (Nagyfalú) *csillag* és *ráma* is díszíti (l. d). Ezek alapján a tövisháti fejfákkal mutatnak rokonságot.⁴ E változatokon kívül rengeteg az átmeneti forma (Bagos, Valkó).

2. Ippi fejfák: a) férfifejfa; b) *fejes* férfifejfa szögletesen kiképzett *gombbal*, *rámával*; c) női fejfa

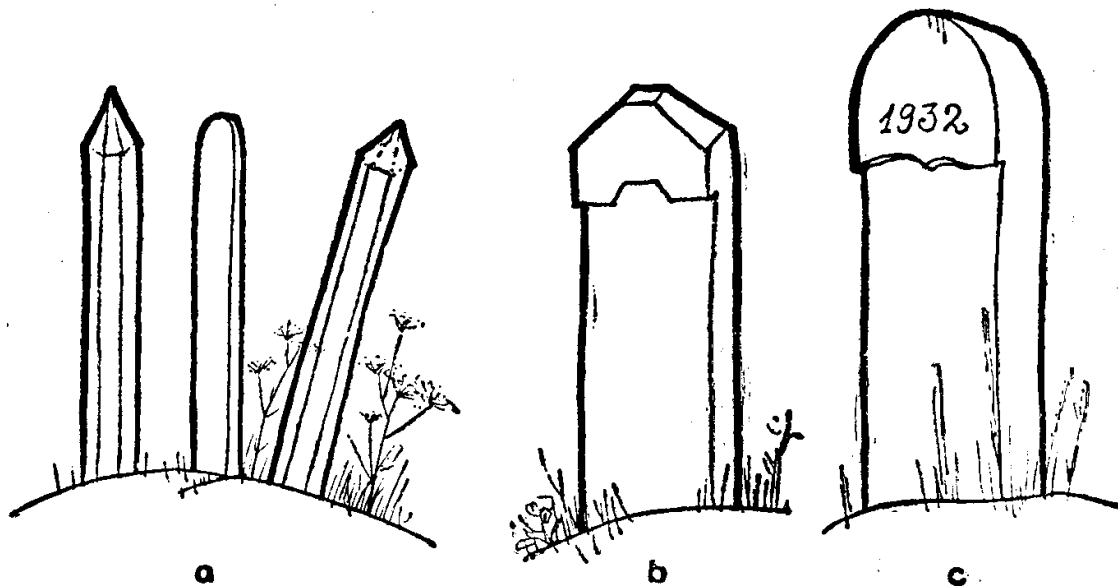
3. Szilágybagosi fejfák: a) 1962-ben készült férfifejfa ráával és szomorúfüzzel; b—c) női fejfák; d) férfifejfa bütyökkel; e) gazdagon tagolt női fejfa

A fejfák méretben a faoszlop megmunkálásának valamennyi lehetőségét képviselik: magasságuk 180—200 cm, szélességük 15—40 cm határértékek között váltakozik. A földből 120—130 cm-re emelkednek ki. Vastagságukat a múltban elsősorban a vagyoni helyzet (Nagyfalu, Bagos, Ipp) határozta meg: a módosabbak, akik egyben erdőbirtokosok is voltak, vastagabból, a szegényebbek vékonyabból faragtatták; másodsorban az, hogy fizetség ellenében milyen vastagságú fát kaptak a községházától. Ma szinte kivétel nélkül egyforma vastagságú fából készülnek.

Igen érdekes jelenséget lehet megfigyelni az ippi temetőben: újabban fa helyett cementből készült sírjelet használnak, de kiképzésük meg egyezik a régi fejfák vonalvezetésével, hagyományos formájával.

A nem és kor szerinti megkülönböztetés régebben valamennyi, ma már csak a nagyfalusi és a bürgezdí temetőben érzékelhető (1. d, e, f: férfi fejfák; a, b, c: női fejfák; 6. a: férfi, b: női fejfa). Régen, mivel semmiféle felirat nem került rájuk, szükséges volt, hogy valamilyen formában megkülönböztessék az elhunyt nemét és korát. Ma minden fejfára felírják a halott fontosabb adatait. Ennek ellenére a nagyfalusi temetőben a férfi még ma is ősi jellegű, bálványszerű gombfát, a nő pedig ferdén metszett vagy félkörívben lezárt sírjelt kap.

Minden fejfán van felirat, legföljebb a régiekről kopott le az írás. Az évszám alapján megállapítható (ahol ez leolvasható), hogy száz évesnél régebbi fejfák a kutatás alá bevont temetőben nincsenek. Amennyiben helytálló az a nézet, miszerint az írott részt védő *eresz*, *szemöldök* újabb keletű,⁵ csak megerősíti fenti állításunkat, ugyanis — szinte kivétel nélkül — valamennyi sírjelnek van eresze.

4. Zoványi lábfaék és fejfák: a) sokszögűre kiképzett, gúla végű lábfaék, középen lekerekített végű lábfa; b) férfifejfa; c) 1932-ben készült női fejfa.

A fejfá anyaga ősidők óta a tölgyfa (Nagyfalu, Bagos, Bürgezd, Zovány), akác és tölgy (Ipp), mintegy öt-hat éve a cserfa (Ipp).

A fejfának való fát már felhasználása előtt kiválasztották és kivágták, majd az udvaron vagy a színben száradni hagyták (Ipp, Zovány, Nagyfalu). Akinek nem volt erdeje, az a község házából kapott megfelelő formájú fát (Bagos, Ipp).

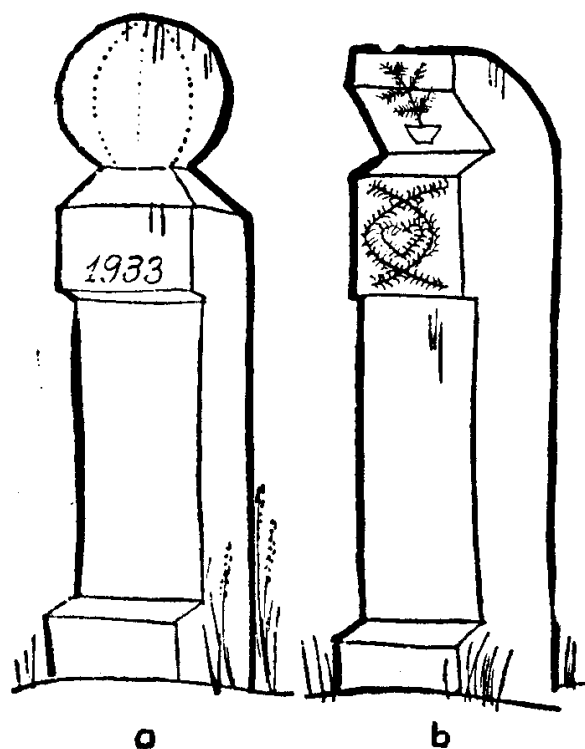
A fának fejfává való kialakítása, faragása valamennyi vizsgált faluban ugyanaz, a munkafolyamat eszközei szintén, legfőképpen elnevezésbeli különbségek tapasztalhatók. A fejfá készítője mindig helybeli szokott lenni.

Miután a kiválasztott fát a faragó a kérgétől megszabadította, bal-tával durván kifaragja, hogy a kijelölt formát (négyzet, téglalap) elnyerhesse. *Bárdal* (Ipp, Zovány, Nagyfalu), *pintérszekercével* (Bagos) finomítják, majd *gyaluval* a kívánt simaságát biztosítják. *Fűrészsel* bevágják, majd *vésővel* kimélyítik, elkészítik a feliratlapot; ennek Bagoson *tükör*, Ippen *betét a neve*, és 80 cm magasságra képezik ki.

A szemöldök kifaragása fejlett művészi érzékről tanúskodik. Formagazdagságban a Fekete-Körös völgyi sírfákhoz hasonlítható.⁶ Leggyakrabban az ék alakú, trapéz, félkör, hullámos és ezek kombinálásából származó bevágás, díszítés.

A fejfák festése csupán gyakorlati célt: a fa tartósságát szolgálja. Életkor-jelző szerepe nincs, mivel mindegyiket feketére festik. Az ilyen módon festett sírjeleken az írás is jobban olvasható.

A kifaragott fejfát, különösen a *tövét* (a földbe kerülő részét) szalmalángon *megpergelik* (Bagos), hogy tovább tartson. Bürgezden csak a nyersfát pörkölik, a szárazat mindjárt festéssel kenik be, mivel az ilyen fa a festéket hamar és könnyen magába szívja.

5. Alsóvalkói fejfák: a) 1933-ban készült fejfa; b) női fejfa

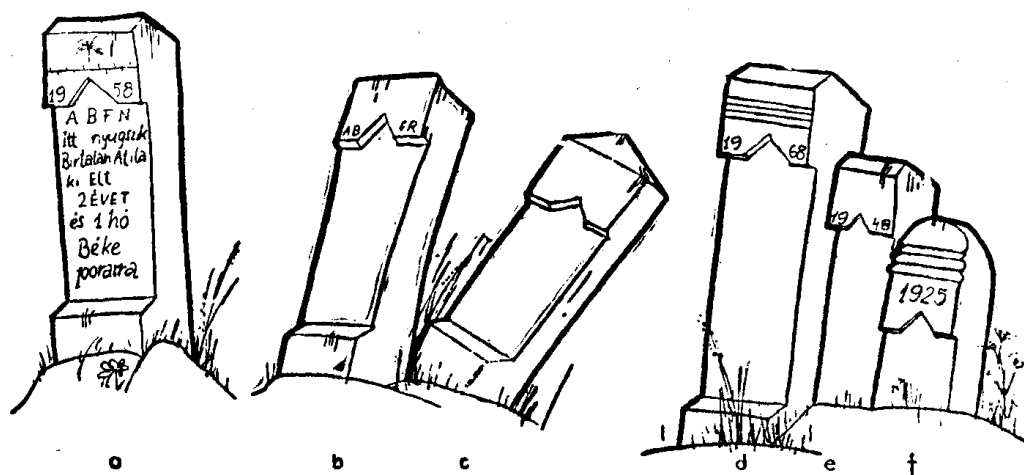
Festékként *venyigeport* használnak, melyet enyvvel (Ipp) és négy tojással (Zovány, Bagos, Nagyfalu, Borzás, Bürgezd) kevernek össze, hogy ezáltal biztosítsák a fa matt (Ipp), illetve máshol fényes hatását. Az így kezelt festéket az eső nem mossa le és valósággal a fába évődik. Az öreg fejfafaragók sem emlékeznek arra, hogy a feketére festett fejfát levágott borjú vagy tyúk májával kennék vagy kenték volna be.

A fejfa lefestése után a *betűmetszés* következik. Erre a célra a végén V-alakú vésőt használnak. A fejfa szövegét régebb a halott valamelyik hozzátartozója döntötte el. Ma a faragóra bízzák, vagy pl. Bagoson az erre a célra tartott füzetből válogatják ki a legmegfelelőbb szövegrészeket. Ugyanitt vannak külön szövegszerzők is; régebben Nagy Erzsébet, ma Szabó Miklós parasztköltő.

Díszítőmotívumokban a Felső-Berettyó völgyi temetők fejfái általában szerények; nem vetekszenek a tövisháti, kalotaszegi, székelyföldi fejfák díszítettségével. Ilyen szempontból inkább az Alföld fejfáihoz hasonlók.⁷ A szemöldök fölött gyakori a párhuzamos bevágások ritmikus ismétlődése (Bagos, Nagyfalu). Elterjedt az élek csipkézése, fogazása (Bagos, Bürgezd).

Indás, leveles motívumok csak a valkói fejfákon láthatók (5. b). Ritka a cserépből kinövő részarányos növény is (Valkó). A bürgezdi, valkói és bagosi fejfák elágazó koronájú fát (pl. szomorúfüzet) is ábrázolnak. Némelyek ezt az életfával azonosítják és a samanizmus⁸ egyik emlékét látják benne. Indákkal szívet is ábrázolnak (Valkó).

Ismeretes, hogy a Székelyföld, Aranyosszék, Bihar, a Fekete-Körös völgyének néhány temetőjében még ma is föllelhető a halott lábához

6. Bürgesdi fejfák: a) fiúgyermek fejfája; b—c) Győri Dávidné és Győri Dávid sírfája; d) férfi fejfája; e) női fejfa; f) idősebb nő fejfája

tűzött, kopjafa-formájúra faragott, karószerű sírjel, melyet a nép *lábtul való fa*, a Berettyó völgyében *lábfa* néven ismer. Azt is tudjuk, hogy egykor szokás volt a hősi halottat kopjákra fektetve vinni a temetőbe. Ezeket a kopjákat a temetés után a sírra állították.⁹ Az egykori kopjából a koporsóvivő rúd maradt: Zoványon és Bürgesden a sokszögűre faragott, végén csúcsban végződő rudakat ma is a halott lábához állítják. Bürgesden még a közelmúltban is rudakra fektetve vitték ki a koporsót a temetőbe, s a sír behantolása után a karókat a halott lábához szúrták.

Kimondottan fejfafaragó mesterek az említett falvakban nincsenek. A fejfafaragók az ácsok és kerékgyártók köréből kerültek és kerülnek ki ma is; ők kisebb-nagyobb megszakításokkal — mellékfoglalkozásként — 25—30 éve folytatják mesterségüket. Ippen a szakma gyakorlása apáról fiúra szállt. A legrégebbi ippi fejfafaragóról 1842 óta tudunk Lázár András személyében. Nem érdektelen megemlíteni, hogy ő készítette az ippi haranglábat is 1842-ben, amelyet unokája, ugyancsak Lázár András renovált az 1940-es években. A századforduló táján fia, Lázár József folytatta apjától tanult mesterségét, ennek említett fia pedig e század 30—40-es éveiben volt Ipp gombfafa-faragó mestere. Jelenleg ugyanebből a családból Lázár Gyula mintegy 30 éve készít fejfákat nagy szakértelemmel.

Zoványon Király János és Kovács Károly a legöregebb ács és fejfafaragó. Szász Ferenc földműves híres betűmetszőmester. A többi helységben ugyancsak ácsok, kerékgyártók (Nagyfalu: Rác Pál; Bürgesdi: Vince Imre; Borzás: Nagy Vince és mások) faragnak fejfát.¹⁰

A fejfakészítés gyakorlata mind kisebb területre korlátozódik. Műveltség-hagyományaink megörökítésében a fejfáknak is helyet kell kapniok, azonban a népi kultúra alaposabb vizsgálata, tárgyi, társadalmi és szellemi vonatkozásainak megismerése nélkül nem lehet kultúránk értékrendszerébe beilleszteni. Dolgozatom célja, amely inkább leíró jellegű,

az, hogy hozzájáruljon néprajzkutatásunk egyik feladatának teljesítéséhez: a sírfaformák minél teljesebb feltérképezéséhez. A kérdés nyitva maradt, indokolt tanulmányozásuk további folytatása.

JEGYZETEK

¹ Kós Károly: *Ékes fejfáinkról*. Utószó Olasz Ferenc *Fejfák* c. albumához. Bp. 1975. 171.

² Zentai Tünde: *A fejfafaragás művészete*. Művészet 1977. 18—19.

³ Zentai János: *Magyar fejfák*, II. Élet és Tudomány 1974. 3. 117—122.

⁴ Kós Károly: *Szerelm és halál a szilágysági népművészetben = Népelet és néphagyomány*. Bukarest 1972. 209—239. (a fejfákról 229—237).

⁵ Kós: *Ékes fejfáinkról*. 187.

⁶ Kós Károly: *Fekete-Körös völgyi gyűjtés = Tájak, falvak, hagyományok*. Bukarest 1976. 12—79 (74—77).

⁷ Morvay Péter: *Ember alakú fejfák a börvelyi temetőben*. Ethn. LXIX(1958). 53—68.

⁸ Zentai, 117.

⁹ Zentai, 122.

¹⁰ Lázár Gyula, Kovács Károly, Vince Imre, Nagy Vince fejfafaragók közlései után.